

ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՀԱՐՑԵՐ

«ՀՈՂԱՅԻՆ ՏՈՒՐԲԸ» ԵՒ ՀԱՐԿԵՐԸ ԿՈՎԿԱՍՍԻՄ

ԳԼ. III

Հարկային դրութիւնը ուսաց տիրապետութեան ժամանակ.—Հարկերի իջեցնելը.—1837 թուի բեֆօրմը.—Ծխահարկի և դրամական տուրքի սկզբունքը.—Տուրքերի քանակութիւնը 80 թուականներին.—Տուրքերի թեթեւցման դրական հետեանքը:

Ի՞նչուսաց տիրապետութեան հետ միասին կովկասում սկըսուեց կամաց-կամաց վերջ դնուել այս տխուր կացութեան: Մասնաւորապէս «Հայկական չրջանում», երկրի աւերուած լիւնելու պատճառով հէնց գրաւումից յետոյ, կառավարիչ Պասկևիչը արքունական բահրաքերնի գիւղերի տուրքը իջեցրեց $\frac{1}{3}$ -ից մինչև $\frac{1}{4}$, Եարիքերնի գիւղերինը $\frac{1}{2}$ -ից մինչև $\frac{1}{4}$, Միւլքադարական եարիքերնի գիւղերի տուրքը $\frac{15}{30}$ -ից պակասացրեց մինչև $\frac{10}{30}$ -նը, որից կէսը ստանում էր միւլքադարը, կէսը տէրութիւնը. միւլքադարական բահրաքերնի գիւղերի տուրքը $\frac{10}{30}$ -ից իջեցրեց մինչև $\frac{8}{30}$ -ի, որից $\frac{5}{30}$ տրւում էր միւլքադարին, իսկ մնացած $\frac{3}{30}$ վերցնում էր տէրութիւնը: Բացի սրանից, որովհետև նախին սարքեարների տեղ նշանակուած 10 կօմիսարների, 20 եսաուլների ու սարքեարների կատարած զեղծումների դէմ անվերջ գանգատներ էին թափւում, որոշուեց նախ ոչնչացնել կօմիսարների և եսաուլների պաշտօնները, նշանակելով ամեն գիւղի վճարելիք բերքի քանակութիւնը մօտաւորապէս, իսկ մի քիչ յետոյ, 1837 թուի յունիսի 5-ին, մի քանի տարուայ ստացուած բերքի ու գների համեմատ հաստատուեց կանոնադրութիւն, որով նահանգի մի մասը վճարելու էր իր տուրքը մթերքներով, միւսը (իւր շանկութեամբ) զրամով: Թափառական ցեղերը վճարելու էին 5-ական ո. ծխից և 2786 ուրբլու մթերքներ... Ամբողջ տուրքերի քանակութիւնը հողի բեր-

քերից հաշուած էր 145,870 ո., ի բաց առեալ այն, որ մօտ 4000 ծուխ գաղթականներ ազատուած էին մի քանի տարով տուրքից. բացի դրանից վերացրած էր խոտի, եօնջի, յարդի, բամբակի սերմի ու բանջարանոցների բերքերի տուրքերը և գիւղացիներին թոյլ էր տրուած մթերքների տեղ վճարել նրանց նշանակուած զինքը Բինաչի և այլ զրամական տուրքերի փոխարէն նշանակուած է «ծխի» տուրք $2\frac{1}{2}$ ո. արքունական գիւղացիներից, 2 ո. միւլքադարական և 3-ական ո. քաղաքացիներից...

Այսպիսով ամբողջ «Հայկական շրջանի» բոլոր տուրքերը (չը հաշուած մաքսը և այլ կողմնակի տուրքերը), գաղթականներին տուած արտօնութիւնների ժամանակամիջոցը լրանալուց յետոյ, հաշուած էր մինչև 289 հազ. ո., այսինքն համարեա թէ երեք անգամ պակաս, քան պարսկական իշխանութեան ժամանակ էր: Չը նայած նրան, որ նոյնաման թեթեւութիւններ մտցուած էին և երկրի միւս շրջաններում, այնուամենայնիւ զանգատները և խուլ դժգոհութիւնները չէին զաղարուծ: Փամբակում ժողովուրդը ցանկութիւն էր յայտնում գաղթել և հեռանալ խաղաղացրած երկրից, Կախէթիպում առաջ եկան լուրջ խառնակութիւններ, որոնց վերջ տրուեց միմիայն զինուորական ոյժին զի մեղով: Բարձրագոյն իշխանութեան կողմից նշանակուած քննիչները պարզեցին, որ վարչական համարեա բոլոր ձեւերում կատարուած էին խոշոր զեղծումներ: Այդ զեղծումների ամենամեծ պատճառներից մէկն էլ այն էր, որ տեղական պրիստունները, որոնք ժողովում էին տուրքերը մթերքներով, ուղարկում էին պահեստները, ծախում և այլն, իրականապէս հանդիսանում էին միահեծան իշխանաւորներ ամեն մի շրջանում և չնորհիւ զրա կատարում էին անվերջ զեղծումներ: Պակաս դեր չէր խաղում և այն, որ տեղական ազգաբնակչութեան հետ կապ չունեցող պաշտօնեաները ազատ էին զգում իրանց սրեւ տրագիցիայից, իսկ ընդունուած հարկային ձեւը չէր համապատասխանում ոչ մի արդար սկզբունքի, որ կարողանար փոխարինել հին սովորութիւններին:

1837 թուի մարտի 30-ին կայացաւ բարձրագոյն հրաման, որով նշանակուած էր յատուկ յանձնաժողով՝ «ստեղծել յատուկ վարչութիւն և հաստատել կարգ ու կանոն Կովկասում բնակուող տարբեր ազգութիւնների զրութեան ու կարիքներին համապատասխան»: Հարկային զրութիւնը բարեկարգելու համար գումարուած էր առանձին յանձնաժողով: Վերջինիս յայտնուած էր կայսեր ցանկութիւնը, որով՝ բարեկարգութեան հիմք կազմելու էր ոչ այնքան հարկերի բարձրացնելը, ինչքան թեթեւացնելն ու հաւասարեցնելը: Կայսեր կամքն էր որ մտցուելիք հար-

կատիրական ձևը չը ճնշէ արդիւնաբերութեան զանազան ճիւղերը, այլ զարգացնելով վերջինները, շատացնէ երկրի արդիւնքը: Յանձնաժողովի մէջ առանձին ուշադրութիւն գրաւեց պետական պալատի նախկին կառավարիչ Բէզակի նախագիծը: Ի նկատի ունենալով գլխաւորապէս այն դժուարութիւնները, որոնք առաջ կը գային եթէ հարկերի քանակութիւնը որոշելու համար ընդունուէր հողի, անասունների կարողութեան կամ արդիւնքի սկզբունքը և այն որ այդ սկզբունքների ժամանակ տարէյ տարի հարկը չէր աւելանալու, չը նայած ազգաբնակչութեան աճման, — Բէզակը առաջարկում էր ոչնչացնել բոլոր եղած բազմակողմանի տուրքերը միեւրոյն երկրի և այլն և հաստատել նրանց փոխարէն մի տուրք «ծխի» վրայ և միմիայն դրամով: Զանազան շրջանների ծխահարկի քանակութիւնը որոշելիս ի նկատի պիտի առնուէր գոյութիւն ունեցող հարկային ծանրութիւնը, ինչպէս և ժողովրդի տնտեսական դրութիւնն առհասարակ: Չը նայած որ պետական կալուածքների միւնիստրի կարծիքով «ծխահարկը» յիշեցնում էր թաթարների «կարաչը» կամ «եռաակը», Բէզակի առաջարկութիւնն ընդունուեց բոլոր վարչական մարմինների կողմից (երկրորդական նշանակութիւն ունեցող փոփոխութիւններով) և իրան՝ Բէզակին յանձնուեց իրագործել նոր ֆինանսական բէֆօրմը:

1843 թուին Բէզակը ուղևորուեց գաւառները և դրա հետ միասին միջոյններ ձեռք առնուեցին, որպէս ղի չուտ վերջնայ սկսուած ժողովրդագրութիւնը: Ստեղծուեց նոր հարկային դրութիւն, որի հիմքը կազմում էր «ծուխը»: Նախկին Վրաստանի նահանգում (ներկայ Թիֆլիսի նահանգ և Գանձակի, Ղազախի և Ալեքսանդրօպոլի գաւառները), ուր հաշւում էր 45,485 ծուխ (28,645 պետական, 4,913 եկեղեցապատկան և 11,927 կալուածատիրական) և որի բոլոր տուրքերի քանակութիւնը մինչև «ծխահարկի» մտցնելը հաւասար էր 95,486 ո. (միջին թրււով 210 ո. ծխի վրայ), որոշուեց հաստատել տուրքերի հետեւալ կարգերը.

1) Գորուայ և Դուշէթի շրջան. եկեղեցական և կալուածատիրական գիւղացիների համար 3-ական ո.:

2) Միւս շրջաններում՝ կալուածատիր. գիւղացիների համար 3 ո. 50 կ.:

3) Արքունական գիւղացիների, որ ապրում էին կալուածատէրերի հողերի վրայ, 4 ո. 50 կ.:

4) Արքունական գիւղացիների, որ պարապում էին վաճառականութեամբ, 3 ո.:

5) Պետական հողերի վրայ ապրող գիւղացիներին՝

- ա) Գորու գաւառի լեռնաբնակ օսերի և նրանց հարեանների 1 ա. 50 կ.
- բ) Գորուայ գաւառի և Դուչէթի շրջանի. 5 » — »
- գ) Թիֆլիսի, Թելաւի, Ալեքսանդրօպօլի և Շամշադինի շրջանների 6 » — »
- դ) Ղազարի շրջանի 7 » — »
- ե) Բօրչալուի շրջանի 7 » 50 »

Լեռնաբնակ թուշերը թողնուած էին հին դրութեան մէջ, վճարելով ըստբալասո:

Քութայիսի նահանգի տուրքերը նշանակուած էին շատ ցած՝ պետական գիւղացիներէն՝ 1 ա. տուրք, 1 ա. հողային վարձ և 75 կոպ. տեղական ծախս.—ընդամենը 275 ա., եկեղեցական և կալուածատիրական գիւղացիներէն 50 կ. տուրք և 75 կ. տեղական ծախսի համար.—ընդամենը 1 ա. 25 կ.:

Նոր օրէնքով ամբողջ Քութայիսի նահանգի վճարելիք տուրքը լինելու էր 26,638 ա. պետական տուրք և 23,387 ա. տեղական ծախսերի համար և այս ամենը 18,284 ընտանիքից (միջին թուով 1 ա. 60 կ.):

Հայկական շրջանի 20,000 ընտանիքներից այդ ժամանակ ստացուած էր 202,964 ա. տուրք (միջին թուով 102 ուրլի ընտանիքից): Բէզակի առաջարկութեամբ այդ տուրքի քանակութիւնը իջեցրին 65 հազար ուրլով:

Նոր օրէնքի համաձայն պետական պալատը ամեն տարի ուղարկում էր գիւղերին յատուկ հարկի թերթեր: Թերթի մէջ նշանակուած էր ամեն մի կիսամեակի համար առանձնապէս գիւղի վճարելիք «ծխահարկի» քանակութիւնը (ծխերի թուի ու հարկի աստիճանի համեմատ): Գիւղից ընտրուած հարկահանները, շինական ժողովի որոշման համաձայն, ժողովում էին տուրքերը և տանուտէրի միջոցով յանձնում մօտակայ գանձարանին: Տեղական ստիկանութիւնը «հսկում էր», որպէս զի նշանակուած գումարը մօնի գանձարան «լիովին և ժամանակին»:

Վերջի 50 տարուայ ընթացքում, երբ կովկասում մտցրուած է նոր հարկատիրական ձևը, վերջինս չէ ենթարկուել որ և է լուրջ փոփոխութեան: «Բարեփոխութիւնները» կայանում էին միայն նրանում, որ ամեն մի նոր ժողովրդագրութեան հետ, աւելացած ծխերի թուի համեմատ աւելացում էր համեմատաբար և ամեն մի գիւղի վճարելիք տուրքը, չը նայած հողերի և ժողովրդի ստացած արդիւնքի պակասելուն: Բացի դրանից, այսպէս կոչուած տեղական տուրքերը (ЗЕМСКИ НАЛОГЪ), որ սկզբ-

բում կազմում էին շատ չնչին գումար (75 կ.)—ծխահարկի $\frac{1}{4}$ — $\frac{1}{5}$ մասը՝ ամեն երեք տարի, ենթարկուելով փոփոխութեան, տարէջ տարի բարձրանում էին:

1883 թուին, օրինակ, պ. Բուխի*) հաշուով Երևանեան նահանգի (նախկին «Հայկական շրջանի» Ալեքսանդրօպոլի գաւառի հետ) վճարելիք պետական և նահանգական տուրքերի քանակութիւնը հաշոււմ էր.

Որտեղ	Ստան. թիւ հազար.	Ը ն դ ա մ ե ն ր			
		Ծխահարկ հազ. ո.	Ձեմսկի և այլ տեղակ. հազ. ո.	Հողային տուրք հազ. ո.	Ընդամ. հազ. ո.
Քաղաքներում	89	280	119	—	399
Գիւղերում	597	2362	4295	990	7647
Ընդամենը	686	2642	4413	990	8046

Միջակ ընտանիքի վրայ.

Ռ ու լ լ ի					
Քաղաքներում	1	315	134	—	449
Գիւղերում	1	399	719	117	1285
Ընդամենը	1	385	644	144	1178

Նոյն ժամանակամիջոցում Անդրկովկասի միւս նահանգներին վճարելիք տուրքերի քանակութիւնը միջակ ընտանիքի վրայ հաւասար էր.

Թիֆլիսի	Նահանգում	812	առւրլու.
Քուլթայիսի	»	555	»
Բազուի	»	1090	»
Գանձակի	»	1080	»
Երևանի	»	1173	»
Անդրկովկասում ընդհանր.		939	»

1884—86 թուականներին, երբ պետական կալուածների մինիստրութիւնը ձեռնարկեց պետական հողերի վրայ ապրող գիւղացիների տնտեսական վիճակի ուսումնասիրութիւնը, այդ կարգի շինականների վճարելիք բոլոր տուրքերը զանազան նահանգներում հաւասար էին**).

Նահանգներ	Ընտանիքի	Անձնատուրք.	Մէկ դես. հողի վրայ	Մշակուող, Առհասարակ
Թիֆլիսի	1359	212	231	077

*) О подымной подати и другихъ налоговъ на Кавказѣ и въ Закавказ. краѣ.

**) Сводъ Матер. по изученію экономич. быта госуд. кр-янъ Закавказ. я, т. I.

Գութայիսի	1036	157	384	249
Բագուի	1307	198	149	086
Գանձակի	1617	227	193	089
Երևանի	1534	181	201	095
Անդրկովկ.	1407	198	194	089

Նոյն ուսումնասիրողների հետազոտութիւնների հիման վրայ պիտի ընդունել, որ Երևանեան նահանգի զանազան գաւառների միջակ ընտանիքների բիւզջէներին (մուտքին ու ելքին) նայած, միջակ անձնաւորութեան (կամ հոգու) միջակ տարուայ ծախքը կազմում է *).

Ուտելիքի վրայ	.	.	151 ռ. կամ	530/0
Հագուստի »	.	.	54 »	» 190/0
Վառելիքի և այլ մանր ծախք	27	»	»	95
Տուրքերի	.	.	18 »	» 63
Պահեստի գումար	.	.	35 »	» 122
Ընդամենը	.	.	285 »	» 1000/0

Այսինքն թէ տուրքերը կազմելիս են եղել ամեն մէկի ամբողջ ծախքերի $\frac{1}{16}$ մասը:

80-ական թուականներից տուրքերի քանակութիւնը բարձրանում է աւելի և նոյն Երևանեան նահանգի լեռնային մասում, օրինակ, վերը յիշած գրքի հեղինակի հաշուով, հաւասար էր 255 ռ. հոգու վրայ (231-ի փոխարէն), որ կազմում է տարեկան գիւղատնտեսութիւնից ստացած մուտքի (2543 ռ.) $\frac{91}{100}$ -ը, կամ $\frac{1}{11}$ -ը:

Ի նկատի ունենալով, որ պարսկական բէթիմի ժամանակ Երևանեան նահանգում ամեն մի ընտանիքի վճարելիքը հաւասար էր 35 ռ. կամ ստացուածքի $\frac{1}{3}$ -ին և նոյն իսկ $\frac{1}{2}$ -ին, չէ կարելի չը համաձայնուել, որ ներկայումս տուրքերի ծանրութիւնը առաջուանից անհամեմատ աւելի թեթեւ է:

Այդ թեթեւութիւնը կազմում է XIX-րդ դարուայ ընթացքում կատարուած հարկատիրական ձևի փոփոխութեան ամենաէական մասը. դա ուսաց տիրապետութեան ժամանակամիջոցում կատարուած առաջադիմութեան ծուծն է: Անպերջ խռովութիւններին վերջ դնելուց յետոյ, հարկերից թեթեւացնելուն պիտի վերագրել զխաւորապէս այն դարկը, որ ստացաւ մեր երկրում կուլտուրան և առաջադիմութիւնը: Մինչև 1801 թուականը Կովկասի ազգաբնակչութիւնը ոչ միայն առաջադիմութեամբ, այլ

* Опыты изслѣдованія сельскаго хоз. хлѣбор. района Эрив. губ. и Карскаго обл. Тифлисъ, 1899 г.

նոյն իսկ չէր աճում: Ամբողջ երկիրը ծածկող առուների, հնձանների, կալերի, եկեղեցիների աւերակները անհերքելի ապացոյց են դրան: Այդ տիուր երեոյթի պատճառները նոյնն են, որոնք մեր օրերում թոյլ չեն տալիս աճելու Տաճկաստանի, Պարսկաստանի ու այլ յետ ընկած երկիրների ազգաբնակութեան. դա կեանքի ու աշխատանքի անապահովութիւնը, օրէնքի բացակայութիւնը և հարկերով անչափ ծանրաբեռնուած լինելն է: Ընդհակառակը, այն օրից, երբ Կովկասում սկսուեց վերջ դնուել այդ ամենին— օրէց օր, տարէց տարի սկսեց աճել և ազգաբնակչութիւնը:

1831 թուին «Հայկական շրջանի» (ներկայ Երևանեան նահանգ առանց Ալէքս. գաւառի) ազգաբնակչութեան թիւն էր 312 հազ. ընտանիք, (868 հ. ար. ս. և 777 իգ. ս.) ընդամ. 1644 հազ. բնակիչ, 1886 թուին նոյն շրջանում ապրում էր 74. հ. ընտանիք և (2904+2442) 5347 հազ. բնակիչ. այսինքն 55 տարուայ ընթացքում ընտանիքների թիւը աւելացած է 428 հազարով կամ 1370%, իսկ բնակիչներինը 3802 հազարով կամ 2320%/0: Նոյնը կատարւում է անընդհատ և մինչև մեր օրերը:

1886-ից մինչև 1897-ը Երևանեան նահանգի ազգաբնակչութեան թիւը 6704 հազարից բարձրացած է մինչև 8049 հազ., այսինքն 1344 հազարով կամ 20%/0 10 տարուայ ընթացքում. նոյն տասնամեակի ընթացքում հիւսիսային Կովկասի ազգաբնակչութեան թիւը աւելացած է 440%-ով, իսկ Անդրկովկասինը 170%-ով: Վերջին տարիները (1895—98 թ.) Երևանեան նահանգում ամեն մի 1000 բնակչի վրայ միջակ տարին աւելանում է քաղաքներում 120 հոգի, կամ 120%/0, գաւառներում՝ 173 կամ 173. ամբողջ նահանգում 167, կամ 167%/0: Եթէ մենք համաձայնուենք տնտեսագէտների հետ, որ ամեն մի երկրի ամենամեծ հարստութիւնը կազմում է ինքը ժողովուրդը, այդ երկրում ապրող մարդիկ, չի կարելի անկեղծ կերպով չուրախանալ ազգաբնակչութեան այն զգալի աճման, որ գոյութիւն ունի մեր երկրում: Եւ այդ աճման ամենախոշոր պատճառներից մէկը, ինչպէս վերը ասացինք, հարկերի թեթևացնելն է աշխատաւոր ամբոխի ուսից: Արձանագրելով նոր բէժիմի հարկատիրական ձևի այս խոշոր դրական կողմը, մենք չենք կարող սակայն կանգ չառնել և այն պակասութիւնների վրայ, որ առաջ և կան նոյն բեֆօրմի հետ միասին:

ԳԼ. IV

«Ծխահարկին» սկզբունքի բացասական կողմերը.—Ձանազան նահանգների, գաղառների, գիւղերի անհաւասար ծանրաբեռնումը տուրքերով.—Սւյղ սկզբունքի ազդեցութիւնը գիւղերի արդարացի սովորութիւնների քայքայման նկատմամբ.—Հարկերի անհաւասար ծանրանալը ունեւորների և չունեւորների վրայ.—Գրամական տուրքի թոյլ կողմերը.—«Եղովնակի» տուրքերի ուժեղանալը:

Ինչպէս վերը (Գլ. II) տեսանք, պարսկական բէժիմի ժամանակ տուրքերը ամփոփուած էին իրանց մէջ եկամուտի եւ կապիտալի բոլոր ճիւղերը: Տուրքի ամենամեծ մասը վճարուած էր բերքով—չափ ստացողը վճարում էր շատ, քիչ ստացողը—քիչ: Նոյն չափով վճարում էին տուրք և արդիւնաբերութեան միւս ճիւղերը—անասնապահութիւնը, շերամապահութիւնը, այգեգործութիւնը, արհեստները, վաճառականութիւնը և տեղ-տեղ նոյն իսկ առետրական կապիտալը: Այս կարողութեան և եկամուտի սկզբունքին քիչ էին հակասում նոյն իսկ դրամով ժողովուրդ տուրքերը: «Բինաչի» կամ Վրաստանի «սակօմլօ» անուանեալ տուրքը ինչպէս և բէգարը թէն ծանրանում էին ընտանիքների վրայ, բայց ունեւոր գիւղերում 1 բինաչի էր ընդունւում 1,2,3 ընտանիք, իսկ աւելի աղքատ գիւղերում—5,10 ընտանիք: զանազան աղէտների ժամանակ «բինաչի» տուրքից ժողովուրդը ազատուած էր, հարստանալուց—բինաչիների թիւը աւելանում էր:

Ընդհատ է, այս մանրակրկիտ և բաւականին բարդ հարկատիրական ձեւը առիթ էր անվերջ զեղծումների ու գանգատների, նա պահանջում էր բաւականին ծախքեր պաշտօնեաների վրայ—բայց, չը նայած այս ամենին, նա ունէր մի շատ խոշոր աւելելութիւն, որի մասին ասեցինք—չափ ունեցողը վճարում էր շատ, քիչ ունեցողը—քիչ, եկամուտի աւելացած դէպքում տուրքը աւելանում էր, պակասած դէպքում՝ պակասում: Չը նայած ընդհանուր չքաւորութեան, հարկային հին սիստեմով պահպանւում էր մի տեսակ հաւասարակշռութիւն երկրի բոլոր չրջանների, հասարակութեան բոլոր խաւերի մէջ: Հարուստներն ու աղքատները, հողագործներն ու վաճառականները, գիւղացիք, քաղաքացիք, լեռնըցիք, դաշտըցիք—բոլորն էլ հաւասարապէս ենթակայ էին տուրքի իրանց կարողութեան եւ եկամուտի համեմատ:

Այլ պայմաններ ստեղծուեցին 1801 թուից և մանաւանդ 50-ական թուականներից, երբ կովկասում հաստատուեց նոր հարկատիրական ձեւը:

Շնորհիւ Կովկասի բարդ ու բազմակողմանի աշխարհագրական, պատմական, կուլտուրական պայմանների, դարերի ընթացքում առաջ էին եկել այստեղ բարդ ու բազմակողմանի հարկատիրական ձևեր: Այդ ձևերը որոշ չափով համապատասխան էին ժողովրդի տնտեսական պայմաններին, յատուկ էին ամեն աշխարհագրական շրջանի, ամեն ազգութեան համար: Վաճառականն ու քաղաքային տուրքը վճարում էին դրամով, խաշնաբաժը—անասունով, բրդով, իւղով, գինեգործը—գինով, չերամպահար—մետաքսով: Ամեն տեղ՝ այսպիսով, հաստատուած էր տուրք՝ համապատասխան տեղացու պարապմունքի և որ աւելի զլիսաւորն է, նրա հարստութեան ու ստացած եկամուտի համեմատ: Վերածելով այս բարդ ձևերով ժողովուրդ տուրքերը մի ձևի, այն է «ծխի»՝ նոր հարկատիրական սխեմէմի, հարկաւ կամայ ակամայ ենթակայ պիտի լինէր շատ ու շատ սխալների, և այդպէս էլ եղաւ:

Երբ 40-ական թուականներին բարձրից նշանակած յատուկ յանձնաժողովը ընդունեց Բէզակի նախագիծը ծխահաշիկ նշանակելու վերաբերմամբ՝ բոլոր միւս տուրքերի տեղ, 1846-ին իրան՝ Բէզակին յանձնարարուեց ուղևորուել գաւառները և շրջելով գաւառապետների հետ միասին գիւղերը, նշանակել վերջիններիս համար ծխահարկի աստիճաններ: Այս տեսակ պատասխանատու միստիա ունեցող պաշտօնեաները հարկի աստիճանը որոշելիս ղեկավարուելու էին զանազան գիւղերի «աշխարհագրական, իրաւաբանական, կլիմայական, և այլ տնտեսական նշանակութիւն ունեցող պայմաններով»... Գեղեցիկ խօսքեր, որ հեշտ կարելի էր գրել թղթի վրայ, բայց շատ դժուար էր իրագործել կեանքի մէջ... Այն էլ 50 տարի առաջ, երբ յայտնի չէր ոչ զանազան գիւղերի հողերի տարածութիւնը, ոչ անասունների քանակութիւնը, ոչ եղած արհեստների նշանակութիւնն ու տուած արդիւնքը: Քառասուն տարի յետոյ 1884—86 թ., երբ ուսումնասիրում էր Անդրկովկասի հինգ նահանգներում ապրող արքունական գիւղացիների տնտեսական վիճակը, դրա համար պահանջուեցան տասնեակ բարձրագոյն կրթութիւն ստացած երիտասարդներ, ուսումնասիրութեան վերաբերեալ նիւթերից կազմուեցին 7 մեծ հատորներ: Իսկ 7 հատոր էլ կազմում էին ուսումնասիրութիւնից քաղած ամփոփումները զանազան տնտեսական խնդիրների մասին: Այս աշխատանքը, եթէ չեմ սխալւում, պահանջեց մօտ 100,000 ռուբլի: Ինքն ըստ ինքեան հասկանալի է, որ պ. Բէզակը զանազան գիւղերի ծխահարկի աստիճանը որոշելիս չէր կարող ղեկավարուել լուրջ ուսումնասիրութեամբ, այլ միմիայն իր ստացած թուուցիկ տպաւորութիւն-

ներով, որոնք, ով գիտէ, ինչ պատահական պատճառներից, կարող էին լինել և՛ նպաստաւոր գիւղացոյց համար, և՛ անուղղելի չարիք: Եւ ճիշտ, ինչով բացատրել քիչ վերերը նշանակուած թուերը, որով երևանի, Բագուի և Գանձակի նահանգների միջակ ընտանիքների տուրքերը (10,8—117 ուրլի) մէկ ու կէս անգամ աւելի բարձր էին Թիֆլիսի նահանգի տուրքից (82 ու) և երկու անգամ բարձր Քութայիսի նահանգի տուրքից (535 ու): Միթէ մշտադաւար Քութայիսի նահանգը աւելի աղքատ էր, քան Բագուի շոգ ու ամայի անապատները, կամ այգեգործ Փիր, կուլտուրական իմերէթները աւելի քիչ էին աշխատում, աւելի աղքատ էին ապրում, քան թէ արևելեան Անդրկովկասում թափառող խաչնարած թուրքերը և հողագործ հայերը:

Ի հարկէ ոչ:

Սա միայն խոշոր սխալի հետևանք էր, հիմնուած չինովներինների ստացած տպաւորութիւնների վրայ: Նոյնանման սխալներին վերջ չը կար և ամեն մի նահանգում, ամեն մի դաւառում:

Չը նայած որ երկրի զանազան դասակարգի գիւղացիների վճարելիք տուրքի աստիճանը տարբերուում էր, այնուամենայնիւ դա գրաւական չէ, որ տուրքի աստիճանը համապատասխանում էր գիւղերի տնտեսական ապահովութեան:

Երևանեան նահանգում, օրինակ, զանազան կարգերի գիւղացիներ ծխից վճարում էին.

44,825	ծուխ պետ. հողի վրայ ապրող .	. 150—10 ու.
1,019	» եկեղեց. » » .	. — —
12,964	» կալուածատէրերի » .	. 175— 8 »
1,255	» սեփականատէր գիւղացիներ .	. 175— 8 »
628	» կանգիրլեցի թուրքեր .	. 200— 250 »

Սեփականատէր գիւղացիների հաւասարեցնելը կալուածատէրերի հողերի վրայ ապրող գիւղացիների հետ, պարզում է բաւականաչափ այն, որ այս բաժանումները ունէին միմիայն... անուանական արժէք: Դրա մէջ չը կասկածելու համար, բաւական է հետևել նրան, թէ ինչպէս էին բաժանուած տուրքերը երևանի նահանգի զանազան գաւառների մէջ:

1884—89 թթ. հետազոտութեան ժամանակ պարզուեց զանազան աստիճան ծխահարկ վճարող գիւղերի թուերը, որ հետևեալն էր.

Գաւառներ.	մինչև 2 ու.	2—4	4—6	6—8	8—7	Ընդամ. գիւղ. թիւ.
Երևանի .	. 12	56	52	13	—	33

Օգոստոս, 1901.

Ալեքսանդրօպ.	3	99	55	3	—	160
Նոր-Բայազէթի	1	2	17	58	46	124
Էջմիածնի	—	77	6	34	—	117
Նախիջևանի	12	46	—	1	—	59
Սուրմալուի	2	38	41	2	—	83
Շարուր-Դարալագ.	—	62	59	4	—	125

Այս բաժանումների ակններն սխալը պարզելու համար բաւական է յիշեցնել միայն, որ ամբողջ նահանգի ամենացուրտ և ամենաաղքատ Նոր-Բայազէթի գաւառը ծանրաբեռնուած էր ամենից շատ: Եթէ համեմատենք այդ գաւառը աւելի հարթ և հողագործ Ալեքսանդրօպօլի, կամ աւելի հարուստ Երևանի գաւառի հետ, կը տեսնենք որ զանազան կարգի տուրք վճարող գիւղերի թիւը այդ գաւառներում հաւասար էր՝

Ինչ կարգի տուրք:	Նոր-Բայազ. գաւ.	Ալեքս.	Երևանի.
Յաճ (մինչ 2 ո.)	1	3	12
Միջակ (2—6 ո.)	19	153	108
Բարձր (6—8 ո.)	104	3	13
Ընդամենը՝	124	160	133

Այսպիսով՝ տուրքի ցած, միջակ և բարձր աստիճաններով ծանրաբեռնուած էին.

	Յաճ.	Միջակ.	Բարձր.
Նոր-Բայազ. գաւ. գիւղերի.	10%	150%	840%
Ալեքսանդրօպօլի.	20%	960%	20%
Երևանի	90%	810%	010%

Աւելի անարդարացի կերպով էր կատարուած գաւառների ու գիւղերի մէջ տեղական (ЗЕМЛЕЙ անուանեալ) տուրքի բաժանումը:

Ձը նայած զանազան գիւղերի տնտեսական դրութեան մէջ եղած մեծ տարբերութեան, տեղական տուրքի աստիճանը Երևանի նահանգի բոլոր գիւղերում... միևնույն էր: Ի բաց առեալ Սուրմալուի և Երևանի գաւառները (ուր տեղական տուրքերը երկու կարգի էին), Երևանեան նահանգի մնացած հինգ գաւառներում բոլոր գիւղերի տեղական հարկը նշանակուած էր 7 ո. 80 կ. վերջի ժողովրդագրութեան (կամերալի) ընտանիքից:

Անկասկած, տուրքի մի աստիճան նշանակելը բոլոր գաւառների ու գիւղերի համար շատ հեշտ էր և յարմար չինով-նիկների համար, աղատելով վերջիններիս աւելորդ գլխացաւանքից ու հաշիւներից, բայց դա շատ ծանր և կորստաբեր պիտի լինէր աղքատ գաւառների ու գիւղերի համար: Ահա այս տեսակ սխալների պատճառով էր, որ 1884—86 թթ. հետազօտու-

թիւնը պարզեց իշխող հարկատիրական ձևի բացասական կողմերի չը սպասած սերպրիզներ:

Պ. Դեկոնսկու *) ասելով Շուշուայ գաւառի պետական 68 գիւղերից վճարում էին՝

19 գիւղ (մեծ մասամբ դաշտում) 3—5-ական ո. ծխահարկ:

25 գիւղ վճարում էին . . . 6—9-ական . ծխահարկ.

24 գիւղ վճարում էին . . . 10—13-ական. ծխահարկ.

«Թափառաշրջիկ հասարակութիւնների մեծ մասը (դաշտում ապրող)—ասում է հետազօտողը—որոնք աչքի են ընկնում իրանց հարստութեամբ ու անասունների բազմութեամբ (60-ից աւել ծխի վրայ), վճարում են 6-ական ուրբի. ընդհակառակը, նստակեաց գիւղացիք, որոնք աւելի աննպաստ պայմաններում են ապրում, վճարում են ծխից 9, 11 և 13 ուրբի»:

Շամախի գաւառում, պ. Աբէլեանի *) ասելով, հողից բոլորովին զուրկ Բայաթ-Նազր-Հուսէյին և Բաս-Սալ գիւղերը վճարում էին 9 և 4⁵-ական ո. ծխահարկ, իսկ 31⁵ և 27⁵-ական դես. (ծխի հաշուի) հող ունեցող Բախչի-Բուրնի և Ղարա-Մանէթլի գիւղերը—5 և 4⁵-ական ուրբի: Էջմիածնայ գաւառի միմեանց հարեան և միատեսակ պայմաններում գտնուող Կարգարազար և Արմուլի գիւղերի հողերի տարածութիւնը և վճարելիք տուրքերը կազմում էին.

	Հողը դես.	Ընդամ. ն.	Տ ու ը ք ե Ր Ը. Ընտան. վրայ ո.	1 դես. հողի վրայ ո.
Կարգարազար .	263	230	1442	439
Արմալի .	681	168	1263	133

Աւելի մեծ անհաւասարութիւն նկատուում էր Ղազախի գաւառում: Պ. Երիցեանի **) հետազօտութիւնից մենք վերցնում ենք մի քանի օրինակներ, որոնք այդ մասին տալիս են որոշ գաղափար.

	Ինչ գիւղեր:	Հողի տարածութիւն Ծխի վրայ դես. Վարեւահող. Նմեն տես. հող.	Ծխահարկի չափը. ն.	
Դաշտի {	Աթամ աղալի	124	318	450
	Ասրիկ Բայթամի	583	4042	450
Միջակ {	Կուլալի	391	1082	450
գօտիի {	Պեպիս	2216	4416	550

*) Материалы по изуч. экономич. бытъ госуд. хр. т. IV.

*) Ibid, т. VI.

**) Ibid, т. IV.

Սարերի {	Բաշքենդ	492	1964	800
	Միխայլովկա	615	3515	800

Այս տեսակ սխալներ հարկի վերաբերմամբ չէին կարող գոյութիւն ունենալ պարսկական ըէփմի ժամանակ:

Դժբախտաբար նոր ըէփմի հարկային ձևի սխալմունքները չը սահմանափակուեցին վերը մեր ասածներով: Այն անհաւասարութիւնը, որ շնորհիւ «ծխահարկի» սկզբունքի մտցրուեց զանազան նահանգների, գաւառների ու գիւղերի մէջ, սկսեց արմատ ձգել և գիւղերում ապրող ընտանիքների մէջ... Այս բանին մասամբ արգելք էր հանդիսանում ժողովրդի բնական խելքն ու արամաբանութիւնը, ինչպէս և տիրող օրէնքների այն մասը, որով (ապառիկներ չը կրտուելու համար) գիւղերի վրայ եկած հարկի բաժանելը թողնուում էր համայնքի հայեցողութեան: Այս օրէնքի շնորհիւ, պետական հարկային ձևի փոխոյնութեան հետ միասին անպայման չէին փոխուում և գիւղերի մէջ եղած սովորութիւնները հարկի բաժանման վերաբերմամբ: Գիւղերը ղեկավարուում էին օրէնքների ու «աղաքների» վրայ հաստատուած սովորութիւններով: Բայց, այնուամենայնիւ, սխալ հիմքերի վրայ հաստատուած օրէնքը կատարում էր իր կորստաբեր դերը... Չէ որ, եթէ նշանակութիւն ունէր աղաթը, աւելի ևս նշանակութիւն պիտի ունենար այն հանգամանքը, որ եղած իշխանութիւնը տուրքը նշանակելիս ղեկավարուում էր «ծխերի» թուով: Նամանաւանդ որ ծխահարկի սխտէմը ձեռնտու էր գիւղացիների մի մասին, հարուստներին, որոնց ձայնը առանց այն էլ համայնական ժողովներում ամենալսելին է: Բնականաբար «ծխահարկի» ընդունելը իբրև հարկի հիմք պիտի նպաստէր հին՝ աւելի արդարացի սկզբունքների վերացուելուն ու ոչնչացնելուն: Եւ այդպէս էլ եղաւ:

Կովկասում համագիւղացիների մէջ հնուց գոյութիւն ունեցող սովորութիւնների մասին հարկերի բաժանման վերաբերմամբ մենք հաստատ տեղեկութիւններ չունենք: Չը նայած այս հանգամանքին շատ հիմքեր կան ենթադրելու որ երկրի զանազան շրջաններում ու գիւղերում այդ սովորութիւնները պիտի զգալի կերպով տարբերուէին միմեանցից: Եւ այլ կերպ չէր էլ կարող լինել մի երկրում, ուր միմեանց կից ապրում են զանազան ցեղերի պատկանող, զանազան քաղաքական անցեալով ապրած և զանազան կուլտուրական շրջանների մէջ գտնուած ազգութիւններ:

Աֆրիկայի կիսափայրենի ցեղերի մէջ, ուր չի զարգացած նոյն իսկ խաչնարածութիւնը և դժուար են հաղորդակցութեան միջոցները, առևտուրի ամենատարածուած առարկան մարդն է:

Պատերազմների ժամանակ յաղթողների աւարը գերիններն են կազմում, կամ այլ խօսքերով տուրքի ամենագլխաւոր օբեկտը, առարկան մարդն է... Նոյն էր և ամեն տեղ նախ քան կուլտուրայի զարգացումը: Երբ սկսուեց զարգանալ խաչնարածութիւնը և մարդկանց ամենամեծ հարստութիւնը կազմեցին անասունները, վերջիններիս շուրջը սկսեց պտտել և առևտուրը: Անասունների թուով չափւում էր և վճարելիք տուրքերի աստիճանը: Անասնապահութեան յետևից միմեանց յաջորդեցին հողագործութիւնը, այգեգործութիւնը, արհեստները և արդիւնաբերութիւնը: Դրա հետ միասին առևտուրն էլ սկսեց տատանուել այդ ճիւղերի արդիւնքի շուրջը: Խաւովներն էլ սկսեցին վճարուել հողագործութեան, արդիւնաբերութեան միջոցներից: Հասկանալի է որ ապրուստի ու հարստութեան նոր ճիւղերի առաջ գալուց չէին ոչնչանում հին ճիւղերը: Մարդկանց ու ժողովուրդների հարստութեան համազումարի մէջ փոխւում էր միայն այդ ճիւղերի նշանակութիւնը: Սկզբում ամենամեծ նշանակութիւնը ունէր մարդը, յետոյ անասունները, հողագործութեան, արդիւնաբերութեան միջոցները: Օրինակ, մարդիկ կամ գերինները դեր էին խաղում ոչ միայն հրէաների գերութեան ժամանակ եգիպտոսում ու Բաբելոնում: Քսէնֆոնի նահանջի միջոցին, Միջագետքից դէպի Սև-ծովը (V դար. Ք. առաջ), յոյների աւարի աչքի ընկնող մասը մետաղների, գէնքերի, հագուստների ու անասունների հետ միասին կազմում էին և... գերի կանաչը ու երիտասարդներ... Այն հայ գիւղում, ուր գիշերեցին յոյները, նրանք գտան նժոյգներ, որ գիւղացիք մեծացնում էին թագաւորի համար (իբրև տուրք): Չը նայած դրան, յունաց զօրավարներից մէկը հայ տանտիրոջ որդուն իր հետ գերի տարաւ Աթէնք:

Գերի վերցնելը կամ մարդկանցով տուրք վճարելը ամենատարածուած միջոցն էր ոչ միայն թաթարների արշաւանքների ժամանակ, այլև նոյն իսկ Շահ-Աբբասի... Աւելի ևս, XVII դարի վերաբերմամբ ճանապարհորդ Շարդէնը ասում է որ Մինգրելիայից, Իմերէթից և Գուրիայից տարեկան ծախւում էր 400—500 մարդ և որ գերիների արժէքը հասնում էր մինչև 50—60 և աւելի արծաթի, նայած մարդու հասակին, սեռին, գեղեցկութեան: 1812 թուի սովի ժամանակ Բուլթայիսի ոռոս նահանգապետը գանգատւում էր բարձր իշխանութեան, որ չի կարողանում արգելել մարդկանց առևտուրը, որովհետև սոված ծնողները ծախում են իրանց որդիներանց հարկան գաւառները: Սխալ չը պիտի համարել այն ընդհանրացած կարծիքը, որ Պօլսի ու Եգիպտոսի հարէմներում այսօր էլ գտնւում են Աբխա-

զիայում, Գուրիայում, Մինգրելիայում գնում ամհմեդական ու քրիստոնեայ աղջիկներ ու տղաներ...

Հարկաւոր էին հազարաւոր տարիներ, որպէսզի մարդը դադարէր առևտուրի ու տուրքի առարկայ լինելուց և որպէսզի նրան փոխարինէին արդիւնաբերութեան զանազան ձեւերի նիւթեր: Բայց քանի որ ապրուստի ու հարստութեան ձեւերը զանազան ժամանակներում ու զանազան պայմաններում միատեսակ նշանակութիւն չունեն, ուստի և բնական պիտի համարել որ մի տեղ տուրքի ծանրութիւնը ընկնում է արդիւնաբերութեան մի ձեւի վրայ, միւս տեղ—միւսի, մի տեղ տուրքի է ենթարկւում հարստութեան մէկ, ամենազլխաւոր ձեւը, միւս տեղ—տուրքով ծանրաբեռնւում են եկամուտի բոլոր աղբիւրները: Ինչպէս անփոփոխ չէ ինքը կեանքը, նոյնպէս էլ միատեսակ չեն հարկերի ձևերը և այն աղաթները, որոնցով ղեկավարւում են համագիւղացիք՝ գիւղի վրայ եկած տուրքը բաժանելիս: Հայկական չրջանում ապրող գիւղացի քրդերը, որ սարդարին տուրք էին տալիս ոչխարով, բրդով, իւղով, տուրքի ամբողջ քանակութիւնը միմեանց մէջ բաժանելիս մի՞թէ կարող էին այլ սկզբունքով ղեկավարուել, եթէ ոչ ամեն մէկի ունեցած անասունների թուով: Երկրագործ գիւղերը, որ դարերի ընթացքում մթերքներից տասանորդ էին վճարում, հաջը դրամի վերածած ժամանակ միմեանց մէջ անպայման ղեկավարուելու էին հողի տարածութեան սկզբունքով: Այնպէս էլ այգեգործական, շերամապահական և այլ չրջաններում: Ոչ միայն այդ. Սարդարի կառավարութեան ժամանակ գոյութիւն ունեցող հարկային ձևը ապացոյց է, որ մօտ հարիւր տարի մեզանից առաջ, տուրքերը բաժանելիս գիւղացիք ղեկավարւում էին կարողութեան և եկամուտի սկզբունքով: Վերջին 20 տարուայ ընթացքում կատարւած հետազօտութիւնները պարզում են, որ այդ սկզբունքը ենթարկուած է լուրջ փոփոխութիւնների, հաւանականօրէն «ծխահարկ» սիստէմի ընդունուելու շնորհիւ: Դա ապացուցւում է պետական գիւղացիների մէջ ներկայումս գոյութիւն ունեցող սովորութիւններով:

Ս. ԶԱԽԱՐԵԱՆ

(Եր ԵԱՐՈՆԱԿՈՒԻ)